

Σύγκριση/Comparaison/Comparison

Τόμ. 16 (2005)

Ελληνικές μεταφράσεις της Θείας Κωμωδίας

Δημήτρης Αρμάος

doi: [10.12681/comparison.10083](https://doi.org/10.12681/comparison.10083)

Copyright © 2016, Δημήτρης Αρμάος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αρμάος Δ. (2017). Ελληνικές μεταφράσεις της Θείας Κωμωδίας. *Σύγκριση/Comparaison/Comparison*, 16, 60–82.
<https://doi.org/10.12681/comparison.10083>

Ελληνικές μεταφράσεις της *Θείας Κωμωδίας**

Η επικαιρότητα δείχνει ότι ο Δάντης δεν σταμάτησε ν' απασχολεί την ελληνική διανόηση μέχρι σήμερα. Μάλιστα, θα έλεγε κανείς ότι, έπειτα από μιαν ανάπαυλα κάποιων δεκαετιών (που συμπίπτουν με τη διάδοση του ελεύθερου στίχου), βρισκόμαστε μπροστά σε έξαρση του σχετικού ενδιαφέροντος. Το φαινόμενο, φοβάμαι, είναι παροδικό. Η στροφή στον Δάντη, εδώ και πολλά χρόνια, δεν τροφοδοτείται στην Ελλάδα από άμεσες πηγές, αλλά κυρίως από τους νεωτεριστές (ξένους) θαυμαστές του – που ήταν άφθονοι και σπουδαίοι, αλλά οι οφειλές τους στον μεγάλο ποιητή δεν είναι τόσο διαυγείς, ο τρόπος επικοινωνίας μαζί του δεν προσφέρεται γι' άμεση «ρευστοποίηση». Ως εκ τούτου, την πρωτοβουλία λαμβάνουν από τη μια οι λιγοστοί εκπρόσωποι ενός ιδιότυπου μεταμοντερνισμού (μοντερνιστές επί της ουσίας και οι ίδιοι: φανατικοί μιας ανανέωσης της παράδοσης με τη μέθοδο του νεοσυμβολισμού κατά βάση) κι από την άλλη οι καλοί μαθητές των μειζόνων μοντερνιστών που τον αγάπησαν.¹ Αυτό, εκατέρωθεν, δεν ξέρω τι μέλλον μπορεί να έχει. Η έλλειψη στη χώρα μας σπουδών με κάποιο βάθος στη μεσαιωνική λογοτεχνία της Ευρώπης (εδώ αυτή μάς ενδιαφέρει), σε συνδυασμό με τη σαγήνη που ασκεί κάθε τυχαία και μονομερής πληροφορία γι' αυτήν, διηθημένη συνήθως μέσα από το καμίνι της διαφήμισης και της ιδεολογικής παραποίησης, γεννά την ιδεώδη αόριστη, μεταφυσική ατμόσφαιρα, όπου κολυμπά με άγαρμπες απλωτές κάθε φιλότιμος ζηλωτής. Είναι παράξενο που δεν έχουμε αναπτύξει μια στέρεα επιστημονική παράδοση όσον αφορά σε κουλτούρες που η ιστορία μάς έφερε τόσο κοντά τους. Αλλά συμβαίνει. Και δεν αρκούν ποτέ οι συμβολές των ελάχιστων από κάθε γενιά οι οποίοι παρακολουθούν τέτοια ακαδημαϊκά αντικείμενα στην αλλοδαπή: με την πολιτογράφηση του σε μιαν αλλόγλωσση πανεπιστημιακή κοινότητα κάθε κλάδος της φιλολογίας πλουταίνει εντελώς ιδιότυπα (με τις μεταφράσεις, τις συγκρίσεις, την όλη του αναβάπτιση), και μετά από λίγα γόνιμα χρόνια μπορεί, ίσως, και ν' ανταποδώσει τα τροφεία.

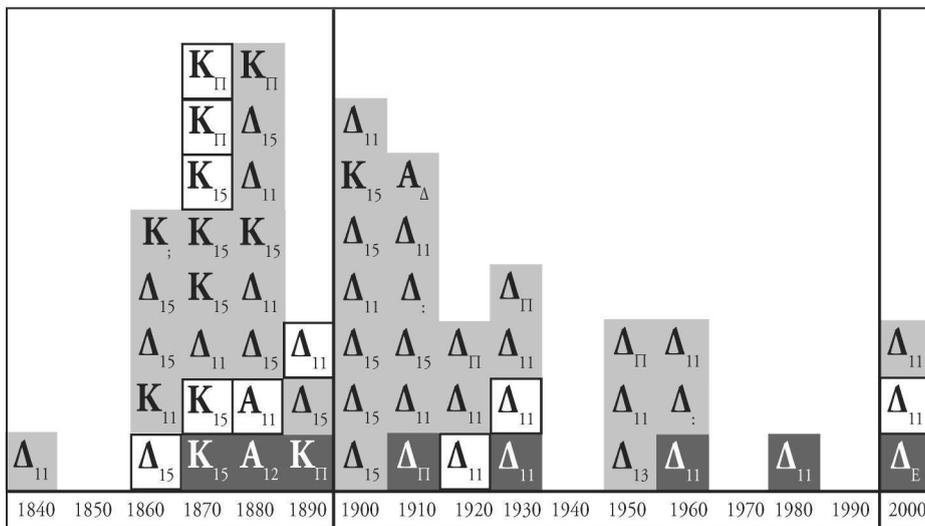
---

* Κείμενο εισήγησης στο πλαίσιο της «4ης Εβδομάδας για την Ιταλική Γλώσσα στον Κόσμο» (Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο Αθηνών, Τετάρτη 19 Οκτωβρίου 2004).

Προϊδέασα για τις αφετηρίες του προβληματισμού που προτίθεται ν' αναπτύξω. Γιατί το θέμα μου έχει βιβλιογραφία – και λαμπρή. Σκαπανέας του και πάλι ο Κωστής Παλαμάς,² και στη συνέχεια ο Κώστας Καιροφύλας,³ κατά το Μεσοπόλεμο· τη φιλολογική οργάνωσή του ωστόσο οφείλουμε στον Filippo Maria Pontani, με δυο δημοσιεύματά του στη δεκαετία του 1960⁴ (σχεδόν ταυτόχρονα με την περιδιάβαση που επιχείρησε ο Φώτος Γιοφύλλης στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας*⁵), αλλά και στον D.C. Hesseling,⁶ δημοσιεύματα που συμπληρώθηκαν αργότερα από τον Letterio Augliera,⁷ την Anna Di Benedetto⁸ και πιο πρόσφατα τη Φανή Κισκήρα-Καζαντζή.⁹ Θα μεταφέρω εν τάχει τα δεδομένα αυτών των ερευνών μαζί με ορισμένα πρόσφατα στοιχεία, και, ύστερα από μερικά ad hoc σχόλια, θα εστιάσω την προσοχή μου στα σημεία που έθιξα ήδη.

Ο Δάντης δεν είχε την τύχη του Πετράρχη να συγκινήσει, σε στιγμή αιθρίδας, έναν έλληνα αναγεννησιακό ποιητή σαν τον άγνωστο Κύπριο των *Ερωτικών Ποιημάτων* (16ος αι.).¹⁰ Έτσι, οι έλληνες λόγιοι άρχισαν ν' ασχολούνται με το έργο του όταν έλαβαν πέρας οι εθνικές τους συμφορές.¹¹ Στην αφετηρία των δημοσιεύσεων βρίσκονται, σε απόσταση εικοσαετίας μεταξύ τους (1844, 1864), δυο ανθολογικά έργα.¹² Αλλά ευθύς μετά ξεκινά ένας αγώνας δρόμου, που κράτησε κοντά έναν αιώνα, ποιος θα μεταφράσει ικανοποιητικότερα το φωτεινό άστρο της νεότερης δυτικής λογοτεχνίας. Αν μετρώ σωστά,¹³ μας είναι γνωστά 55 κείμενα από 57 πρόσωπα¹⁴ που καταγίνηκαν στον εξελληνισμό της *Θείας Κωμωδίας* – και θα ήταν σαφώς περισσότερα, αν συμπεριλαμβάνονταν και οι μεταφραστές άλλων κειμένων του Δάντη, μερικοί από τους οποίους δεν ασχολήθηκαν ποτέ με το μεγάλο του ποίημα.¹⁵ Μέχρι σήμερα, λοιπόν, έχουν κυκλοφορηθεί 8 πλήρεις μεταφράσεις του έργου, 6 ακόμη αυτοτελείς εκδόσεις ολόκληρων ενοτήτων του (κατά βάση της *Κόλασης*)¹⁶ και φτάνουν περίπου τις 40 οι δημοσιεύσεις – αποσπασματικά ή μη – ασμάτων του σε διάφορα έντυπα (περιοδικά, εφημερίδες κ.λπ.)· παρά την εργώδη έρευνα ικανών μελετητών, η πιθανότητα να διαφεύγουν και κάποιες ακόμη μεταξύ των τελευταίων επ' ουδενί αποκλείεται. Το ενδιαφέρον παρατηρούμε ότι κορυφώνεται στις δεκαετίες του 1870 και του 1880 και παρουσιάζει νέα αναζωπύρωση με το έμπα του 20ού αι., για να καμφθεί στο Μεσοπόλεμο, κι αργότερα να σβήσει· η άμεση επιρροή μιας οικειότητας με την ιταλική κουλτούρα θα ενισχυθεί αναμφίβολα μετά το 1900 από την παρότρυνση του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, που γοητεύεται ξανά από την παρορμητικότητα του φλογερού Φλωρεντινού· το ασθενές ρεύμα που αναρριπίζει το ενδιαφέρον αυτό εκεί μετά τον Πόλεμο προέρχεται ήδη εν πολλοίς από κύκλους της πρωτοπορίας. Ένα πρόχειρο σχέδιασμα υπό τύπον

ραβδογράμματος¹⁷ θα έδινε την ακόλουθη παράσταση για τη μεταφραστική τύχη της *Θείας Κωμωδίας* στην ελληνική γλώσσα (ο άξονας του χρόνου διαιρεμένος σε δεκαετίες):

- Ολοκληρωμένες εκδόσεις του έργου
- Αυτοτελείς εκδόσεις τμημάτων του έργου
- Δημοσιεύσεις τμημάτων του έργου σε περιοδικά, εφημερίδες κ.λπ.

A Σε αρχαΐζουσα   **E**   (δείκτης): Ελευθερόστιχη
K Σε καθαρεύουσα   **Δ**   (δείκτης): Σε δακτυλικό εξάμετρο (άπαξ)
Δ Σε δημοτική   **11**   (δείκτης αριθμητικός): Συλλαβές του στίχου
Π (δείκτης): Πεζή μετάφραση   ;   (δείκτης): Άγνωστη η μορφή

Αλλά η εικόνα αυτή μερικά μόνο αποδίδει την πρόσληψη του Δάντη εκ μέρους της ελληνικής διανόησης. Η δημοσιότητα που ξεσήκωσαν ορισμένες από τις μεταφράσεις αυτές και το πνευματικό κύρος πολλών από τους εκπονητές τους είναι παράμετροι που φωτίζουν πολύ εντυπωσιακά την κατάσταση. Με κάποιες από τις εν λόγω αυτοτελείς εκδόσεις συνδέονται τέσσερις τουλάχιστον πολύκροτες διαμάχες – και η πρώτη, μάλιστα, εξ αυτών αφορμάται από φιλολογικό διαγωνισμό του 1873, αθλοθετημένον από τον μακεδόνα έμπορο της Τεργέστης Δημήτριο Α. Οικονόμου, προς μετάφραση ακριβώς τού Δάντη στην ελληνική.¹⁸ Η διαμάχη αυτή, κανονικός «πόλεμος φυλλαδίων», σαλπίζεται από έναν υποψή-

φιο (τον Φιλοποίμενα Παρασκευαΐδη), δυσαρεστημένον από το αρχικό πόρισμα των κριτών¹⁹ που κήρυσσε άγονο το διαγωνισμό. Την επόμενη χρονιά όμως υπάρχει «κερδισμένος»: βραβεύεται ο Γεώργιος Εμμ. Αντωνιάδης, που εξέρχεται υπερασπιστής της κριτικής επιτροπής (και συνάμα δίνει στη δημοσιότητα δείγματα της δουλειάς του – έτος: 1875). Η δεύτερη διαμάχη δυνατό να βυθίζει τις ρίζες της στην πρώτη: σ' ένα εγκώμιο του Παρασκευαΐδη για την παλαιότερη πολύ φιλότιμη μετάφραση 5 ασμάτων της *Κολάσεως* στη δημοτική από τον εκλεκτό κεφαλονίτη λόγιο Παναγιώτη Βεργωτή (1865).²⁰ Η εργασία αυτή –που είχε ήδη επαινεθεί για την ευαισθησία και την επάρκειά της από επιφανείς προσωπικότητες ποικίλων (γλωσσικών, παρά σαφώς αισθητικών) πεποιθήσεων–,²¹ καθυστερημένα (το 1881) και με ιδιοτελή κίνητρα, κατηγορήθηκε για τη γλωσσική της επιλογή και για αστοχίες στην απόδοση, συγκρινόμενη με άλλο ποιητικό εξάμβλωμα στην καθαρεύουσα, κυκλοφορημένο μια δεκαετία αργότερα: *Ο Άδης* του Δάντου, από τον ιθακήσιο Π.Ι. Μαυροκέφαλο (1876)· τα καθέκαστα εξέθεσε ο ίδιος ο Βεργωτής στο βιβλίο του τα *Παραδείσια της Κολάσεως* (1882).²² Μια σειρά αντεγκλήσεων πυροδότησε και η απαιτητική μετάφραση του 5ου άσματος της *Κόλασης* από τον Γεράσιμο Σπαταλά το 1919 στον *Μαύρο Γάτο* του: στη σύγκριση της από τον Αντώνη Γιαλούρη με άλλες τρεις του ίδιου άσματος (Βεργωτή, Μουσουρού και Πράσινου) ο Σπαταλάς απάντησε βίαια,²³ και η εξέλιξη μας προμήθευσε άλλο ένα ζεύγος αντιπαραθέσεων.²⁴ Η τέταρτη και τελευταία μεγάλη ένταση από δημοσίευση δαντικής μετάφρασης στην ελληνική συνδέεται με τη συμβολή του Νίκου Καζαντζάκη (¹1934, ²1954-1955), που προκάλεσε πλατύ φάσμα αντιδράσεων, από τον θερμό ενθουσιασμό μέχρι την πλήρη απόρριψη²⁵ – αντιπροσωπευτικά της δεύτερης αυτής ακραίας θέσης τα κείμενα του Βαλέριου Μέξα²⁶ και, ιδίως, του Λευτέρη Αλεξίου,²⁷ στον οποίο μάλιστα ο μεταφραστής απάντησε.²⁸ Τα κίνητρα των δύο παλαιότερων διαμαχών θολώνουν καίρια από το φλέγον «γλωσσικό ζήτημα»: οι διαφωνίες του 20ού αιώνα έχουν σαφώς καθαρότερες στοχεύσεις: το καλλιτεχνικό ζητούμενο στη μεταφραστική πράξη.

Με τη μετάφραση της *Θείας Κωμωδίας* καταπιάστηκαν λοιπόν πνευματικές προσωπικότητες αναγνωρισμένου κύρους στα ελληνικά γράμματα. Απουσιάζουν, βέβαια, αναμεταξύ τους και άλλοι, αλλά και οι δυο κορυφαίοι λάτρεις του έργου: ο Σολωμός και ο Παλαμάς. Τα γραπτά τους είναι γεμάτα μνείες του μείζονος Ιταλού, αλλά δεν μας άφησαν καμιά δική τους μεταφραστική εισήγηση. Για τον Παλαμά, τούτο ίσως οφείλεται στην αίσθηση γλωσσικής ανεπάρκειας ή και στη γαλλοκεντρική του ανατροφή· για τον Σολωμό, δεν είναι ευεξήγητο, δικαιούται όμως κανείς να ενοχοποιήσει αόριστα την ατολμία μπρος στα μεγάλα ινδάματα, τα οποία ασκούν κάποτε πάνω μας τυραννική γοητεία. Έχει επι-

σημανθεί επίσης, από πολύ νωρίς, ότι ανάμεσα στους μεταφραστές του Δάντη αφθονούν οι Επτανήσιοι. Και η οικειότητά τους με την ιταλική κουλτούρα είναι από τις πρώτες εξηγήσεις που δίδονται. Τα νεότερα ευρήματα διευρύνουν τις πληροφορίες μας για τη συμβολή του Παροικιακού Ελληνισμού,²⁹ αλλά το πρωτείο των Επτανησίων παραμένει ακλόνητο.

Ας προστεθούν μερικές επιπλέον παρατηρήσεις σχετικά με τη μορφή των δημοσιεύσεων. Η πρώτη δαντική μετάφραση, του Καλλού (1844), είναι συνάμα και στη δημοτική – με κάποια αβεβαιότητα στη χρήση, που δε χαρακτηρίζει την αμέσως επόμενη, εκείνη του Βεργωτή (1865)–, ενώ η μετάφραση Βαρλαάμ (1910) είναι η τελευταία σε καθαρεύουσα, και δη σε αρχαϊζουσα (η μοναδική μάλιστα και σε δακτυλικό εξάμετρο): έκτοτε όλες οι μεταφράσεις υιοθετούν ως γλωσσικό όργανο τη δημοτική. Περίπου σε μια δεκάδα ανέρχονται οι μεταφράσεις του έργου σε πεζό λόγο (σύμφωνα με τις επιταγές της «σχολαστικής» μεταφοράς) – τρεις από αυτές σε πλήρεις του εκδόσεις. Στις υπόλοιπες, έμμετρες αποδόσεις (στον τύπο, επομένως, της «ολοκληρωμένης ρομαντικής» μετάφρασης, που πιστεύει και στην ικανότητα της γλώσσας αφίξεως) ο 11σύλλαβος παρουσιάζει μικρή υπεροχή ως προς τον 15σύλλαβο – αν και δεν λείπουν κι άλλα μέτρα (ο πολυλαϊκός 13σύλλαβος του *Αμλέτου* στον Καλοσγούρο, ο βυζαντινός 12σύλλαβος στον Μουσούρο κ.λπ.). Απ' όσους χρησιμοποίησαν τον 11σύλλαβο, «κανονική» ομοιοκαταληξία, τριπλή (*terza rima*), σε τερτσίνα (αλλά και με αρχαϊζοντα 15σύλλαβο στον Ονούφριο Ιασονίδη το 1902) βρίσκουμε μόνο σε οκτώ: στην προδρομική εργασία του Ματθαίου Καλλού, στη γρεκάνικη μετάφραση του Vito Dante Palumbo (1885), στον Λορέντζο Μαβίλη (1915), τον Γεράσιμο Σπαταλά (1919), τον Χρήστο Τσαπάλα (1919, 21953), τον Αρσένη Γεροντικό (1957) και, τώρα τελευταία, στους Κώστα Σφήκα (32000) και Γιώργο Κοροπούλη (2004). Οι υπόλοιποι ή ριμάρουν κατά βούληση ή δεν επιδιώκουν ομοιοκαταληξία. Η γλωσσική και στιχουργική ανησυχία στα Ιόνια πρωτανεύει.³⁰

Από τις δημοσιευμένες σε λογής έντυπα μεταφράσεις ασμάτων της *Θείας Κωμωδίας* ή αποσπασμάτων τους, ομόφωνα έχει αναγνωριστεί η υπεροχή των λιγοστών στίχων που φιλοτέχνησε ο Μαβίλης (τα προοίμια της *Κόλασης* και του *Παραδείσου*). Όπως και σε όλη τη Δύση κατά τον 19ο αι., πολλές ενδιαφέρουσες συνεισφορές αφορούσαν στα άσματα 5. και 32.-33. της *Κόλασης* (της Φραντσέσκας ντα-Ρίμινι και του κόντε-Ουγολίνου) – των ιστοριών πάθους που συγκλόνιζαν τις ρομαντικές ιδιοσυγκρασίες. Κοντά σ' αυτούς, ιδιαίτερα – και δικαίως – έχουν εγκωμιαστεί οι εργασίες τού πρόωρα χαμένου Γεωργίου Ζουφρέ³¹ και του Λύσανδρου Πράσινου³². Διόλου τυχαία, πρόκειται για εκτενείς δημοσιεύσεις (18 άσματα της *Κόλασης* ο πρώτος, το σύνολο ο δεύτερος), που βάσκανος μοίρα

ανέκοψε την ολοκλήρωσή τους. Το μεγάλο σχέδιο προϋποθέτει, προφανώς, όχι μόνο μιαν ωριμότερη μεταφραστική πρακτική, αλλά και τύχη. Κατά τα αναμενόμενα, λοιπόν, ο πιο πολύς λόγος έγινε για τις αυτοτελείς εκδόσεις. Και ανάμεσά τους ξεχώρισαν, πέρα από τις μικροπρέπειες των εποχών, οι προσφορές του Βεργωτή (1865), του Καλοσογούρου (1922) και του Καζαντζάκη (1934). Καταφάσεις υπήρξαν και σε άλλες γενναίες προσπάθειες, αλλά καταφάσεις πολύ μεμονωμένες για να συγκριθούν με τις προηγούμενες.

Μπορούμε τώρα να κάνουμε ορισμένες συνεκτικές παρατηρήσεις.

Η αυτοτελής έκδοση κάθε ποιητικού έργου έχει βεβαίως προνομία, ως προς την πρόσληψη εκ μέρους του ευρύτερου κοινού, έναντι οιασδήποτε τύχης του από διάσπαρτα δημοσιεύματα. Άλλα έργα του Δάντη έχουμε σήμερα το ευτύχημα να τα διαθέτουμε σε ενπρόσωπες εκδόσεις, π.χ. το *De Vulgari Eloquentia* και τη *Vita Nuova* από τον Νίκο Κούρκουλο³³ – το τελευταίο και σε δυο παλαιότερες αποδόσεις.³⁴ Τι παρατηρούμε όσον αφορά στις υπάρχουσες αυτοτελείς εκδόσεις της *Θείας Κωμωδίας*; Ανθεκτικότερες στο χρόνο αποδείχτηκαν, με την εξαίρεση εκείνης του Καζαντζάκη, όσες μεταφράσεις ευνόησε η πιο ανεξέλεγκτη εκδοτική παραγωγή: επί δεκαετίες (κι ακόμα, εν μέρει, σήμερα) η λαϊκή εκδοχή της καθαρουσιάνικης απόδοσης Βουτσινά/Σταυροπούλου, επί ικανό διάστημα η αντίστοιχη στη δημοτική από τον Εμμανουήλ Ανδρουλιδάκη, για μια περίοδο ξανά η έκδοση Καλοσογούρου σε ανατύπωση,³⁵ από το 1986 κ.ε. η μετάφραση Κότσιρα, τώρα και οι μεταφράσεις Σφήκα και Ριζιώτη. Αυτή είναι μια πραγματική εικόνα της κατάστασης.

Γιά να δούμε από κοντά τι έχουμε σήμερα στα χέρια μας: Οι λαϊκές εκδόσεις των πεζών μεταφράσεων δεν βρίσκονται παντού, όπως άλλοτε· ίσως το κοινό να είναι πιο υποψιασμένο ή να μην το διακρίνει ο αθώος θαυμασμός παλιότερων καιρών προς τα περιλάλητα κλασικά αριστουργήματα. Η μετάφραση Καζαντζάκη, δύστροπη για τον ανυπόμονο ή τον ασυνήθιστο αναγνώστη, στέκει ακόμα – συναρτήσε της πληρότητάς της – το επίτευγμα που προκαλεί για υπέρβαση. Η προσπάθεια του Κότσιρα προσανατολίστηκε οφθαλμοφανώς σε μια «εξομάλυνση» της καζαντζακικής άποψης, χωρίς να καταντά το κείμενο ψυχρός «μεταγλωττισμός» – μια στάση σαφώς πιο ανεξάρτητη από κείνη του Αλεξίου. Δυστυχώς, όμως, οι απλούστερες λέξεις, εκφράσεις και συντάξεις, αλλά και η πιεστική ενίοτε φροντίδα για διαφορετικές λεξιλογικές επιλογές, δεν έκαναν ευληπτότερο το νεοελληνικό κείμενο, αλλά το αποδυνάμωσαν απ' ό,τι ακριβώς προέβαλλε ως προσόν του σε επίπεδο μορφής, τουλάχιστον σε σημεία όπου το επέβαλλαν η ένταση και ο πυρετός του πρωτοτύπου.³⁶ (Βλ. δείγμα στον Πίν. 2.)

Εντελώς πρόσφατη είναι η τελευταία πλήρης έκδοση της *Θείας Κωμωδίας* «στη γλώσσα που μιλάμε», όπως τονίζεται στη σελίδα τίτλου της, «με το χέρι του Ανδρέα Ριζιώτη» (ο οποίος μας είχε δώσει κι έναν αρκετά συμπαθητικό εξελληνισμό του Ομάρ Καγιάμ)³⁷ – η πρώτη στη χώρα μας δίγλωσση έκδοση του έργου, αλλά με στοιχειώδεις σημειώσεις, από ισχυρό εκδοτικό οίκο και, ομολογουμένως, καλαίσθητη. Πρόθεση της έκδοσης τούτης υπήρξε η προσφορά ενός κειμένου εγγεγραμμένου, από τη μια, στον γλωσσικό ορίζοντα της σημερινής καθομιλούμενης (αφελής πρόνοια για την πρώτη προσέγγιση – κι άμα λυθούν οι απορίες περί τα *realia*, σε τι κείμενο επιστρέφεις;), κι αντιστοιχιζόμενου, από την άλλη, στίχο προς στίχο με το πρωτότυπο. Το πρώτο υπονομεύτηκε από τη σύγκρουση καλλιτεχνικών φιλοδοξιών και «σχολαστικής» στοχοθεσίας· το δεύτερο δεν κατέστη, φυσικά, δυνατό να εφαρμοστεί παντού με συνέπεια. Το αποτέλεσμα είναι από τα κατώτερα των προτάσεων που έχουν κατατεθεί σε δημοτική γλώσσα. Βεβαίως, δεν έχω υπόψη μου κριτική που να το επισημαίνει· απεναντίας, βλέπουμε να προλογίζει το έργο διανοητής μας από τους πιο εκλεκτούς, ο Στέφανος Ροζάνης (ο οποίος φέρεται και να ενθάρρυνε την ολοκλήρωσή του), ή την κυκλοφόρησή του να χαιρετίζεται διά του Τύπου από έναν φιλόλογο περιωπής σαν τον Κώστα Γεωργουσόπουλο. Αυτά είναι απλώς ανεξήγητα πράγματα. (Βλ. δείγμα επίσης στον Πίν. 2.)

Εντελώς φρέσκιες είναι δυο άλλες προτάσεις για τη μετάφραση του ιταλικού ποιήματος, από τον αξιόλογο κινηματογραφιστή Κώστα Σφήκα και τον νεότερο ποιητή Γιώργο Κοροπούλη. Και οι δύο έχουν εκδηλώσει την πρόθεσή τους να μεταφράσουν ολόκληρο το έργο, αλλά από τον πρώτο έχουμε ήδη «εν τη παλάμη», αυτοτελώς εκδομένη, την πρώτη *cantica* και σε περιοδικό των Αθηνών το Πρώτο Άσμα της επόμενης, ενώ ο δεύτερος μας έχει δώσει μόνο δυο Άσματα του *Παραδείσου* (το πρώτο και το τελευταίο). Και οι δύο επιζητούν διεκπεραίωση κάτω από το βραχνά της τριπλής ομοιοκαταληξίας σ' ενδεκασύλλαβες τερτσίνες. Αλλά οι διαφορές τους είναι, πέραν τούτων, πολύ περισσότερες: ο Σφήκας γράφει σ' ένα γλωσσικό ιδίωμα διάστικτο από λόγιους και λυρικούς όρους και τρόπους, χορηγώντας στον εαυτό του πάρα πολύ μεγάλες ελευθερίες έναντι του πρωτοτύπου – μάλλον τις μεγαλύτερες που έδωσε ποτέ έλληνας (δεν γνωρίζω αν και αλλοδαπός) μεταφραστής (στεγαζόμενες ίσως υπό το χαρακτηρισμό τής εργασίας του ως «επανεγγραφή»)– και μη αποφεύγοντας σολοικισμούς και βαρβαρισμούς, ενώ ο Κοροπούλης μεταφράζει με ζωηρή έγνοια για την πιστότητα σε γλώσσα κατά το δυνατόν κοινή, επιτρέποντας στον εαυτό του τη στιχουργική προπάντων διαχείριση της φράσης, δεχόμενος καταληκτικούς και ακατάληκτους τύπους του ενδεκασύλλαβου, και νομιμοποιώντας διάφορες μορφικές άδειες

(ψευδομοιοκαταληξίες, χασμωδίες κ.λπ.), προκειμένου να μην παραβιάσει κακόζηλα το νόημα. Αξίζει τον κόπο ο καρπός του πρώτου ν' αντιπαραβληθεί με του Καζαντζάκη και του δεύτερου με κείνον του Μαβίλη (Πίν. 3 και 4).

Αν όμως και τα καλύτερα δείγματα περιέρχονται, έστω και σποραδικά, σε αμηχανία μπροστά στην ανάγκη να υποτάξουν το νόημα στις καταστατικές τους αρχές, παρότι ο μόχθος εκλεκτικών μεταφραστών σε τέτοια δείγματα έδειξε ότι τα προβλήματα μορφής δεν είναι ολότελα αδιάβαστα, πώς περιμένουμε να τα επιλύσει ικανοποιητικά μια έμμετρη απόδοση του όλου έργου; Συνεπώς, το καλλιτεχνικό πρόταγμα παραμένει ανοιχτό. Τι έχει εδώ κατακτηθεί; Μένουμε στη δουλειά του Καζαντζάκη. Αλλά μένουμε ανικανοποίητοι, γιατί και η τραχύτητά της προκαλεί. Τι άλλο μπορεί να γίνει;

Πρώτα απ' όλα, πρέπει να μένουν σε κυκλοφορία όλες οι αξιόλογες συμβολές σε αυτό το πεδίο. Η τελική μορφή της μετάφρασης Βεργωτή δεν είναι δυνατό να παραμένει απρόσιτη στον ενδιαφερόμενο (η *Κόλαση* του Τσαπάλα έχει πάρα πολλές αδυναμίες – βλ. Πίν. 2). Οι εργασίες των Ζουφρέ και Πράσινου θα έπρεπε να διατίθενται στη βιβλιογορά. Κάποια ανθολόγια επίσης αξιόλογων δειγμάτων θα μπορούσαν να καταρτιστούν με σχετική ευκολία. Τα λοιπά επαφίνονται στη «συνείδηση και τον πατριωτισμό» των λογίων, κατά τα ειωθότα. Μα ξαναβλέπουμε φως πίσω απ' όλη αυτή τη σύγχυση. Μπορούμε να περιμένουμε αξιόλογες λύσεις. Η δυσκολία που αγκύλωσε τις προσπάθειες στον προηγούμενο μισόν αιώνα μπορεί να πάρει τέλος, αν η ακαδημαϊκή κοινότητα ενισχύσει τις ζυμώσεις με μια πιο οργανωμένη προσέγγιση της μεσαιωνικής κουλτούρας στη γείτονα χώρα και αν το πρόσφατο ενδιαφέρον των λογίων μας για μεταφορά του Δάντη στη γλώσσα μας αποδειχτεί ακατάβλητο υπό τον διαρκή έλεγχο της σύνεσης και της υπευθυνότητας. Στην κριτική δεν χρειάζεται να ελπίζουμε: βρισκόμαστε σε εποχή που την προλαβαίνουν όσες εξελίξεις δεν καταφέρνει ν' ανακόψει – όχι πολλές.

Είπαμε ότι δεν είναι, ωστόσο, μόνο καλλιτεχνικό το διακύβευμα. Ένα έργο τόσο μεγάλης έκτασης, όπως η *Θεία Κωμωδία*, είναι πολύ απίθανο να προσδοκά μια ολοκληρωμένη ρομαντική μετάφραση σε βαθμό που θα επέτρεπε και την απαραίτητη για μια σχολιασμένη έκδοση πιστότητα. Όντως, πιστεύω ότι σε κάθε γλώσσα υποδοχής αυτού του κειμένου το αίτημα διχοτομείται: χρειαζόμαστε και απολαυστικές μεταφράσεις και σχολιασμένες εκδόσεις. Θα ήταν ευχής έργο να συνδυάζονταν αυτά τα δύο σε ένα κείμενο, αλλά φοβάμαι πως δεν πρόκειται παρά για πόθο (πόθο ευσεβή), κι όχι για ρεαλιστική προσδοκία (εκτός αν θεωρεί κανείς ότι η αλάνθαστη μεταγραφή του Ομήρου από τους Καζαντζάκη και Κακριδή επέτυχε και του καλλιτεχνικού της σκοπού, με τους όρους είτε της

κοινωνιολογίας της λογοτεχνίας είτε της αναγνωστικής πρόσληψης). Εκπληττομαι μάλιστα όταν πέφτω πάνω σε σοβαρούς μελετητές, οι οποίοι ελέγχουν μεταφράσεις με πρόδηλη και πρωτεύουσα την καλλιτεχνική τους διεκδίκηση για την πιστότητά τους σε επιμέρους σημεία. Νομίζω ότι το πιο εύκολο είναι να εξασφαλίσουμε καλού κακού μian επαρκώς σχολιασμένη έκδοση – κι αυτή μπορεί να βασίζεται σ' ένα καλοφτιαγμένο πεζό κείμενο σαν του Singleton, με πλούσιο υπόμνημα, όχι μόνο για τα πραγματολογικά, παρά και, κυρίως, για τα μορφικά γνωρίσματα του πρωτοτύπου, με αναλυτική πληροφόρηση για τις ερμηνευτικές προτάσεις που έχουν κατατεθεί επί σημείων κι επί συνόλου. Κάτι τέτοιο παραμένει μείζον αίτημα κάθε ενδιαφερόμενου, αναγνώστη ή μελετητή, αλλά θα διευκόλυνε αποφασιστικά κι όσους προσεγγίζουν με καλλιτεχνικές επιδιώξεις το έργο. Μερικές από τις παλιότερες εκδόσεις ήταν πολύ πιο συστηματικά εφοδιασμένες με σχόλια· σήμερα φαίνεται να μας αρκούν τα λιτότερα πραγματολογικά, *alias* «τα απολύτως απαραίτητα». Έφτασε πολύ κοντά στο ένα σκέλος ο Καιροφύλας (βλ. Πίν. 2), αλλά θα χρειαζόταν μια σπουδαία κειμενική επιμέλεια και εμπλουτισμό των σχολίων του, για να πούμε ότι ανταποκρίνεται η εργασία του σ' έναν τέτοιο στόχο.

Συνοψίζω και κλείνω: Η συμβολή των ελλήνων μεταφραστών στη διάδοση του Δάντη δεν κατάφερε ακόμη ν' ανταποκριθεί σε κανέναν από τους δυο στόχους της π λ α τ ι ά ς π ρ ό σ λ η ψ η ς: ούτε να δώσει, δηλαδή, μια πανθομολογούμενα ωραία ποιητική απόδοση του συνόλου ούτε να προμηθεύσει το κοινό με κάποια κατατοπιστική έκδοση. Υπήρξε όμως φλογερή – γιατί θα ήταν άδικο να παραβλέψουμε: 1) τις τολμηρές συμβολές που (έστω) δεν τα έβγαλαν πέρα με το σύνολο, παρόλο τους το πάθος, και 2) τις εισηγήσεις που, ως προς το ένα σκέλος τουλάχιστον, μπορούν να θεωρηθούν αποτελεσματικές (τ.έ. καθοδηγητικές), καίτοι πέρα από τα όρια βίου ενός ανθρώπου των γραμμάτων, καταπώς εννοείται σ' αυτό τον τόπο.

Πίνακας 1: Ελληνικές μεταφράσεις της Θείας Κωμωδίας (Αναγραφή)

1. Ολοκληρωμένες εκδόσεις του έργου

Α/Α	ΕΤΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΕΣ	ΤΟΠΟΣ	ΤΟΜΟΙ	ΕΚΔΟΤΗΣ	ΓΛΩΣΣΑ	ΜΟΡΦΗ
1	1875, ³⁸ 1881 ³⁹	Αντωνιάδης, Γεώργιος Εμμ.	Αθ.	1	–	Κ	15σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
2	1882, 1884, 1885 ⁴⁰ (1890)	Μουσουόρος [πασάς], Κ[ωνσταντίνος]	Λονδίνο	3 (κατόπιν σε 1)	Williams & Norgate	Α	12σύλλαβοι τονικοί, βυζαντινού τύπου
3	1894 ⁴¹	Βουτινιάς, Γεώργιος Σ. / Σταυρόπουλος, Δ.Χ.	Αθ.	1	–	Κ	Πεζή (από τη γαλλική)
4	1917, 1927, 1928 ⁴²	Καιροφύλας, Κώστας	Αθ.	3	Άγκυρα	Δ	Πεζή
5	1934 ⁴³	Καζαντζάκης, Νίκος	Αθ.	1	«Κύκλος»	Δ	11σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
6	1962 ⁴⁴	Ανδρουλιδάκης, Εμμ.	Αθ.	1	–	Δ	Πεζή
7	1986	Κότσιρας, Γιωργής	Αθ.	3	Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος	Δ	11σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
8	2002	Ριζιώτης, Ανδρέας	Αθ.	3	Τυπωθήτω	Δ	Ελεύθεροι στίχοι με τυχαίες ομοιοκαταληξίες

2. Αυτοτελείς εκδόσεις τμημάτων του έργου

A/A	ΕΤΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΕΣ	ΤΟΠΟΣ	ΕΚΔΟΤΗΣ	ΤΜΗΜΑ	ΓΛΩΣΣΑ	ΜΟΡΦΗ
1	1865 ⁴⁵	Βεργωτής, Παναγιώτης	Κεφαλληνία	«Η Κεφαλληγία»	<i>Inf.</i> 1-5	Δ	15σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
2	1876 ⁴⁶	Μ[αυροκέφαλος], Π.Ι.	Κεφαλληνία	Τύποις Προόδου	<i>Inf.</i>	Κ	15σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
3	1885 ⁴⁷	Ραγκαβής, Αλέξανδρος Ρίζος	Αθήνα	—	<i>Inf.</i>	Α	11σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
4	1922 ⁴⁸	Καλογούρος, Στέφανος	Αθήνα	Ελευθε- ρουδάκη	<i>Inf.</i>	Δ	13σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
5	1932 ⁴⁹ 1953 ⁵⁰	Τσοπάλας, Χρήστος	Αθήνα	—	<i>Par.</i> μ. ⁵¹ <i>Inf.</i>	Δ	11σύλλαβοι σε τερτιόνες με κανονική ομοιοκαταληξία
6	2000 ⁵²	Σφήκας, Κώστας	Αθήνα	—	<i>Inf.</i>	Δ	11σύλλαβοι σε τερτιόνες με κανονική ομοιοκαταληξία

3. Δημοσιεύσεις τμημάτων του έργου σε περιοδικά, εφημερίδες κ.ά. έντυπα

A/A	ΕΤΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΕΣ	ΕΝΤΥΠΟ & ΤΟΠΟΣ	ΤΜΗΜΑ	ΓΛΩΣΣΑ	ΜΟΡΦΗ
1	1844 ⁵³	Καλλός, Ματθαίος	<i>Περί Μνημείων...</i> (Κέρκυρα: εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως)	<i>Inf.</i> 33μ	Δ	11σύλλαβοι σε τερτιόνες με κανονική ομοιοκαταληξία ⁵⁴
2	1864 ⁵⁵	Διονυσιάδης, Σπυρίδων / Πυλαρινός, Ι.	<i>Ολίγα Τινά περί Δάντων Αλγιέρη και Φραγκίσκων Πειράρχη...</i> (Ζάκυνθος: Εθνικόν Τυπ. «Η Αυγή»)	Αποσπά- σματα, ⁵⁶	Κ	;

3	1867, ⁵⁷ 1875 ⁵⁸	Καρρέρ, Φρειδερίκος	<i>Πανδώρα</i> [Αθ.] 18., αρ. 426 (15 Δεκ.), σσ. 359-60· και <i>Ζακύνθιος Ανθών</i> , αρ. 5 (Ιανουάριος), σσ. 144-48	<i>Inf.</i> 33μ και 5μ	Δ	15σύλλαβοι με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία
4	1869 ⁵⁹	Λούντζης, Φ.	<i>Πανδώρα</i> [Αθ.], τ. 20., σσ. 183 και 322	<i>Inf.</i> 32μ	Δ	15σύλλαβοι σε τετράστιχα
5	1869, 1870 ⁶⁰	Γοργιάς [Κωνσταντίνος Πωπ]	<i>Εθνική Γραφική Επιθεώρησης</i> [Παρίσι] 1., αρ. 1 (1 Οκτ. 1869), σσ. 6-9, και 3 (1 Δεκ.), σ. 103· αρ. 6 (1 Μαρ. 1870), σσ. 165-67	<i>Inf.</i> 3μ, 5μ, 28μ, 32μ & 33μ	Κ	Πεζή παράφραση
6	1878 ⁶¹	Στρατήγης, Γεώργιος Κ.	<i>Η Κόλασις του Δάντου· Μελέτη</i> (Αθ.), σσ. 41-44	<i>Inf.</i> 5μ, 33 και <i>Par.</i> 2μ	Κ;	15σύλλαβοι
7	1879 ⁶²	Ζέφυρος [Γ.Κ. Στρατήγης:]	<i>Βύρων</i> [Αθ.], τ. 4., φυλλάδιο 1. (Μάρτιος), σ. 56	<i>Inf.</i> 33μ	Κ	15σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
8	1879 ⁶³	Πανάς, Παναγιώτης	<i>Παρθενών</i> [Αθ.], Περ. 2., αρ. 25 (15 Απρ.), σ. 199	<i>Inf.</i> 5μ	Δ	11σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
9	1880 ⁶⁴	Ανόνομος	<i>Σεράπειον</i> [Αλεξάνδρεια], αρ. 24, σσ. 228-30	<i>Inf.</i> 5	Κ	Πεζή
10	1881 ⁶⁵	Φραγκιάς, Ι.Γ.			Δ	15σύλλαβος
11	1882, 1883 ⁶⁶	Χ.	<i>Αίνος</i> [Κεφαλονιά], έτ. 1., αρ. 11 (Ιανουάριος 1883), σσ. 297-306	<i>Inf.</i> 1	Δ	11σύλλαβοι με σκόρπιες ομοιοκαταληξίες
12	1882, 1887, 1892 ⁶⁷	Ματαράγκας, Παναγιώτης	<i>Έσπερος</i> [Αιψία], αρ. 27 (1/13 Ιουν. 1882), σσ. 38-39, και αρ. 33 (1/13 Σεπτ.), σσ. 134-35· <i>ό.π.</i> , αρ. 149 (1/13 Ιουν.), σ. 74· <i>Παργασός</i> [Αθ.] 15., αρ. 1, σσ. 39-43	<i>Inf.</i> 5, 3· 19· 33	Κ	15σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
13	1885	Palumbo, Vito Dante	<i>Traduzioni in greco- salentino</i> [Παρίσι]	<i>Inf.</i> 5μ;	Γκρεκάνικα	11σύλλαβοι σε τερτίνες με κανονική ομοιοκαταληξία

14	1887 ⁶⁸	Γ.Ν.Κ.	<i>Ποιητικός Ανθών</i> [Ζάκυνθος], αρ. 25 (1 Μαρτίου), σσ. 392-93	<i>Inf.</i> 5μ	Δ	15σύλλαβοι σε τερτοίνες με ομοιοκαταληξία (ααβγγβ)
15	1891 ⁶⁹	Βαλαωρίτης, Αριστοτέλης	<i>Ποιήματα</i> , τ. 1. (Αθ.), σσ. 326-30	<i>Inf.</i> 33μ	Δ	15σύλλαβοι
16	1902 ⁷⁰	Μαλακάσης, Μιλτιάδης	<i>Παναθήναια</i> [Αθ.], αρ. 6 (15 Απριλίου), σ. 14 ⁷¹	<i>Inf.</i> 5μ	Δ	τετράστιχα με σταυρωτούς 12σύλλαβους και ομοιοκατάληκτους 11σύλλαβους
17	1902 ⁷²	Ιασονίδης, Ονούφριος	εφ. <i>Κήρυξις</i> [Λευκωσία] (31 Δεκ.), σ. 4	<i>Inf.</i> 3μ	Κ	15σύλλαβοι σε τερτοίνες με κανονική ομοιοκαταληξία
18	1905 ⁷³	Γαζίας, Κώστας	<i>Ο Νουμάς</i> [Αθ.] 3. (27 Φεβρ.), σ. 3	<i>Inf.</i> 3μ	Δ	15σύλλαβοι
19	1905 ⁷⁴	Κονεμένος, Νικόλαος	<i>Φωνή</i> [Κέρκυρα] (14 Σεπτεμβρίου, 1 Οκτωβρίου)	<i>Inf.</i> 32μ, 5μ	Δ	11σύλλαβοι
20	1906 ⁷⁵	Αρτέμης, Παύλος	<i>Ο Νουμάς</i> 4. (13 Αυγ.), σσ. 3-4	<i>Purg.</i> 1	Δ	15σύλλαβοι
21	1906 ⁷⁶	Ζουφρές, Γεώργιος Σ.	<i>Ηλύσια</i> [Αθ.], αρ. 1, σσ. 153-89, και 2, σσ. 113-41· <i>Ο Νουμάς</i> 4. (27 Αυγ.), σσ. 2-4· <i>ό.π.</i> (3 Σεπτ.)	<i>Inf.</i> 1-16· 21· 31	Δ	15σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
22	1909 ⁷⁷	Μουτζουρίδης, Α.	<i>Ημερολόγιον Κρητική Στοά</i> , σσ. 159-61	<i>Inf.</i> 33μ	Δ	15σύλλαβοι (;)
23	1910 ⁷⁸	Βαρλαάμ, Ιερώνυμος	<i>Ο Κόσμος</i> [Λευκωσία], έτ. 2., αρ. 33 (Νοέμ.), σσ. 1-3· <i>ό.π.</i> , αρ. 34 (Δεκ.), σσ. 3-5	<i>Inf.</i> 13μ, 32μ & 33μ	Α	Δακτυλικά εξάμετρα
24	1915 ⁷⁹	Μαβίλης, Λορέντος	<i>Τά Έργα</i> (Αλεξάντρεια: έκδ. του περ. <i>Γράμματα</i>), σ. 172 ⁸⁰	<i>Inf.</i> 1μ <i>Par.</i> 1μ	Δ	11σύλλαβοι σε τερτοίνες ομοιοκαταληξία
25	1916 ⁸¹	Πετέρφου, Ε.	<i>Ελληνικά Χρονικά</i> , τ. 1., σσ. 46 κ.ε.	;	Δ;	;

26	1918-1921 ⁸²	Πράσινος, Λύσανδρος	<i>Ο Λόγος</i> [Κωνσταντινούπολη] 1. (Νοέμβριος) - 3. (Οκτώβριος)	<i>Inf.</i>	Δ	15σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
27	1919 ⁸³	Σπαταλάς, Γεράσιμος	<i>Μαύρος Γάτος</i> [Αθ.] (Ιουλ.), σσ. 21-22	<i>Inf.</i> 33	Δ	11σύλλαβοι σε τερτίνες με κανονική ομοιοκαταληξία
28	1927 ⁸⁴	Μινώτου [-Γιαννοπούλου], Μαριέττα	<i>Ιόνιος Ανθολογία</i> 1. (Σεπτ.), σ. 9 ⁸⁵	<i>Inf.</i> 7μ	Δ	Πεξή
29	1929 ⁸⁶	Μαρκοράς, Γεράσιμος	<i>Νέα Εστία</i> (15 Ιουνίου), σ. 457	<i>Inf.</i> 1	Δ	11σύλλαβοι
30	1931 ⁸⁷	Σπανδωνίδης, Πέτρος	<i>Μακεδονικών Ημερολόγιον</i> [Θεσσαλονίκη]	<i>Par.</i> 1	Δ	Πεξή
31	1934-1937 ⁸⁸	Αλεξίου, Λευτέρης	<i>Το Κάστρο</i> [Ηράκλειο], αρ. 1 (Μάιος 1934), σσ. 1-4· <i>ό.π.</i> , αρ. 2 (Νοέμ.), σσ. 3-10· <i>ό.π.</i> , αρ. 3 (Μάιος 1935), σσ. 3-10· <i>ό.π.</i> , αρ. 4 (Μάιος 1936), σσ. 3-5· <i>ό.π.</i> , αρ. 5 (Μάιος 1937), σσ. 3-7	<i>Inf.</i> 1-2· 3-6· 7-10· 32μ-33· 34	Δ	11σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
32	1955 ⁸⁹	Σεφέρης, Γιώργος	<i>Δοκιμές</i>	<i>Inf.</i> 3μ παράθ.	Δ	Πεξή
33	1955, 1960 ⁹⁰ και 1965 ⁹¹	Σταυρόπουλος, Γ.	<i>Νέα Εστία</i> (1 Μαΐου 1955), σσ. 564-71, και (1 Οκτ. 1960), σσ. 1296-301, (15 Οκτ.), σσ. 1368-74, (1 Νοεμ.), σσ. 1439-46· <i>ό.π.</i> (αφιέρωμα του 1965), σσ. 68-78	Διάφορα παραθέματα	Δ	11σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι
34	1960 ⁹²	Δικταίος, Άρης	Ιδ., <i>Σ' Αναζήτηση των Απόλυτων...</i> (Αθ.: Γ. Φέξης), σσ. 401-402	<i>Par.</i> 33μ	Δ	11σύλλαβοι ανομοιοκατάληκτοι

35	1957 ⁹³	Γεροντικός, Αρομένης	<i>Ηπειρωτική Εστία</i> [Γιάννινα] 6. (Ιουλ.), σο. 469-72	<i>Inf.</i> 32μ & 33μ	Δ	13σύλλαβοι σε τερτοίνες με κανονική ομοιοκαταληξία
36	1963, 1965	Παπατσώνης, Τάκης	<i>Η Καθημερινή</i> (Απρ. 1963) ⁹⁴ <i>Εποχές</i> , αρ. 25-26 (Μάιος-Ιούνιος 1965) ⁹⁵	<i>Par.</i> 25μ· <i>Inf.</i> 4μ, 12, 26, 30μ, <i>Purg.</i> 9	Δ	;
37	2003	Σφήκας, Κώστας	<i>Μετάφραση</i> [Αθ.] 9, σο. 50-53	<i>Purg.</i> 1	Δ	11σύλλαβοι σε τερτοίνες με κανονική ομοιοκαταληξία
38	2004	Κοροπούλης, Γιώργος	Dante Alighieri, <i>Η Επιστολή</i> <i>στον Cangrande</i> (Αθ.: Ίνδικτος <Έδικτα, 7>· Βοκκάκιος, <i>Η Ζωή του Δάντη</i> (Αθ.: Νεφέλη <Βιογραφίες>) ⁹⁶	<i>Par.</i> 1· 33	Δ	11σύλλαβοι σε τερτοίνες με κανονική ομοιοκαταληξία

4. Αδημοσίευτες αποδόσεις τμημάτων ή όλου του έργου

A/A	ΕΤΟΣ	ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΕΣ	ΤΜΗΜΑ	ΓΛΩΣΣΑ	ΜΟΡΦΗ
1	1873 ⁹⁷	Παρασκευαΐδης, Φιλοποίμην	<i>Inf.</i>	Κ	Πεζή
2	1873	Ανόνημος στον Οικονόμιο Διαγωνισμό	<i>Inf.</i>	Κ	Πεζή
3	1873	Ανόνημος στον Οικονόμιο Διαγωνισμό	<i>Inf.</i>	Κ	15σύλλαβοι (:)
4	...1901	Λασκαράτος, Ανδρέας	<i>Inf.</i> ⁹⁸	Δ	11σύλλαβοι

Πίνακας 2: (Δείγματα από την Κόλαση)

<p>Ελληνικές μεταφράσεις της <i>Θείας Κωμωδίας</i> στη Δημοτική <i>Inf. I 1-7</i></p>	<p>Nel mezzo del cammin di nostra vita mi ritrovoi per una selva oscura, ché la diritta via era smarrita. Ah! quanto a dir qual era è cosa dura esta selva selvaggia e aspra e forte che nel pensier rinova la paura! Tant' è amara che poco è più morte...</p>
<p>Παναγιώτης Βεργωτής 1865</p> <p>Στο μονοπάτι της ζωής μεσοστρατής φθασμένος, μέσα σε δάσος σκοτεινό εβρέθηκα παντέρμος, κι ο ίσιος δρόμος άφανος εγίνηκε απ' εμπρός μου. Αχ! τι λαχτάρα είναι για μέ πικρή να περιγράψω εκείό το έρμιο κι άγριο, εκείό το φριχτό δάσος! Όταν εμπρός στα μάτια μου ο λογιμός το φέρει, τρομάζω και το αίμα μου στις φλέβες μου παγώνει, και κρύος είναι ο πάγος μου σαν πάγος του θανάτου...</p>	<p>Στέφανος Καλοσγούρος 1922</p> <p>Στης ζωής μου ως ήμου το μισό ταξίδι, εβρέθηκα σε δάσος σκοτεινά γεμάτο κι ο αληθινός δρόμος για μένα ήταν χαμένος. Αχ! και πόσο βαρύ να διηγηθώ πώς ήταν το άγριο και τραχύ και δυνατό αυτό δάσος, που στο διαλογισμό ξαναγεννά το φόβο! Πικρό τόσο, που η πίκρα είναι σχεδόν θανάτου.</p>
<p>Κώστας Καιροφύλας 1917</p> <p>Στο μισό δρόμο της ζωής, εβρέθηκα σ' ένα σκο- τεινό δάσος, γιατί τον ίσιο δρόμο είχα χάσει. Είναι δύσκολο να ειπώ τι ήταν το άγριο και πυκνόδενδρο και απάτητο αυτό δάσος, όταν και μόνη η σκέψη του μου ξαναφέρνει τρόμο. Τον τρόμο μου τον ξεπερνά μονάχα του θανάτου ο τρόμος.</p>	<p>Χρήστος Τσαπάλας 1932</p> <p>Στα μέσα του στρατιού της ζωής μας σε ένα εβρέθηκα δρυμό σκοτεινιασμένο γιατί είχα τα ίσια βήματα χαμένα. Ω, τι σκληρό να ειπείς τι το αγριεμένο δάσος αυτό, το απύ, το ρωμαλέον, που 'χει στο νου το φόβο ανανεωμένο! Τόσο πικρό, που λίγο ο χάρος πλέον.</p>
<p>Γιωργής Κότσιρας 1986</p> <p>Μεσ στα μισά του δρόμου της ζωής μας, σε δάσος βρέθηκα σκοτεινιασμένο, γιατί είχα το σωστό δρόμο χαμένο. Αχ! και τι δύσκολο να το ιστορήσω το θρασεμένο κι άγριο εκείνο δάσος, που φόβο η θήμησή του ξαναφέρνει! Πικρότερος λιγάκι μόνο ο Χάρος...</p>	<p>Ανδρέας Ριζιώτης 2002</p> <p>Στου δρόμου της ζωής τη μέση σε σκοτεινό βρέθηκα δάσος γιατί το μονοπάτι το σωστό είχα μπλέξει. Αχ, πόσο δύσκολο να περιγράψω το άγριο, δύσβατο και πυκνό δάσος, που μόνο να το σκέφτομαι ξαναγεννά το φόβο! Κι είχα μια πίκρα, απ' του θανάτου πιο μικρή μια στάλα...</p>

Πίνακας 3: (Δείγματα από το Καθατήριο)

<p>Ελληνικές μεταφράσεις της <i>Θείας Κωμωδίας</i> στη Δημοτική <i>Purg.</i> I 1-6</p>	<p>Per correr miglior acque alza le vele omai la navicella del mio ingegno, che lascia dietro a sé mar sì crudele; e canterò di quel secondo regno dove l'umano spirito si purga e di salire al ciel diventa degno.</p>
<p>Νίκος Καζαντζάκης 1954</p> <p>Για άλλα, πιο γαληνά νερά σηκώνει πανιά το караβάκι του μυαλού μου, που τόσο θάλασσα άγρια πίσω αφήνει. Το δεύτερο βασίλειο εδώ θα ψάλω, όπου η ψυχή του ανθρώπου καθαρίζει κι αξιώνεται στον ουρανό ν' ανέβει.</p>	<p>Κώστας Σφήκας 2003</p> <p>Μ' όρτσα πανιά, Νους-Ναυς μου η ποντοπόρος πελάγη φρίκης έχει οπίσω αφήσει κι εσέ υμνεί, εξιλαστήριο όρος, τι πεπτωκυία εξαγνίζεις φύση, ω δεύτερο βασίλειο της κτίσης, διάβα ψυχών προς παραδείσια ύψη.</p>

Πίνακας 4: (Δείγματα από τον Παράδεισο)

<p>Ελληνικές μεταφράσεις της <i>Θείας Κωμωδίας</i> στη Δημοτική <i>Par.</i> I 1-9</p>	<p>La gloria di colui che tutto move per l'universo penetra, e risplende in una parte più e meno altrove. Nel ciel che più de la sua luce prende fu' io, e vidi cose che ridire né sa né può chi di là sù discende; perché appressando sé al suo disire, nostro intelletto si profonda tanto, che dietro la memoria non può ire.</p>
<p>Λορέντζος Μαβίλης 1915 (1884)</p> <p>Η δόξα εκείνου που κινάει τα πάντα περνάει και λάμπει μες στην οικουμένη περσά σε μια, πιο λίγο σ' άλλη μπάντα. Στον ουρανό που πλιο του φως λαβαίνει ήμουν κ' είδ' όσα ούτε μπορεί ούτε ξέρει να ξαναπεί όποιος κείθε κατεβαίνει· τι ως ζυγώνει στου πόθου της τα μέρη, τόσο βαθαίνει η διάνοια μας, που οπίσω να πάει η θύμηση δε θα τα καταφέρει.</p>	<p>Γιώργος Κοροπούλης 2004</p> <p>Η δόξα εκείνου που όλα τα κινεί την πλάση διαπερνά, κι αντιφεγγίζει αλλού πολύ, αλλού λίγο. Έχω ανεβεί στον ουρανό που πια τον πλημμυρίζει το φως του, και είδα όσα δεν μπορεί όποιος κατέρχεται ούτε γνωρίζει να ξαναπεί· η σκέψη μας εκεί έλκεται από τον πόθο της σε τόσο βάθος, που η μνήμη δεν ακολουθεί.</p>

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1 Ονομαστικά οι φάροι πρώτης ισχύος: Ezra Pound και T.S. Eliot – πρβ. ενδεικτικά τη συγκρατημένη αναφορά του Χ. Βλαβιανού, Εισαγωγή στη *Ζωή του Δάντη* από τον Βοκάκιο (Αθ.: Νεφέλη <Βιογραφίες>, 2004), σσ. 16 κ.ε.

2 Κ. Παλαμάς, «Οι Μεταφρασταί του Δάντη»: εφ. *Εμπρός* (10 Μαρτίου 1918), σ. 1.

3 Κ. Καιροφύλας, «Ο Δάντης εις την Ελλάδα»: Γεώργιος Δροσίνης [επιμ.], *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* (Αθ.: Ι.Ν. Σιδέρης, 1933), σσ. 145-61· σε θέση προλόγου κατόπιν, μαζί με άλλα κείμενα του ίδιου, στον 1. τ. της μετάφρασής του (Αθ.: Ι.Ν. Σιδέρης, 1943).

4 F.M. Pontani, «Dante nella letteratura neogreca»: Vittore Branca / Ettore Caccia [επιμ.], *Dante nel mondo* (Firenze: Leo S. Olschki, 1965), σσ. 255-96· και η επαυξημένη του μετά μορφή: Ιδ., *Fortuna neogreca di Dante* (Roma <Italo-græca, 3>, 1966) – όπου όλες οι παραπομπές του λοιπού.

5 Φ. Γιοφύλλης, «Η “Θεία Κωμωδία” στη Λογοτεχνία μας»: *Νέα Εστία*, έτ. 39., τεύχ. 78., αρ. 923 (Χριστούγεννα 1965) [αφιέρωμα: *Ντάντε Αλιγκιέρι, 1265-1965*], σσ. 15-28.

6 D.C. Hesseling, *Ο Δάντης στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, μτφρ.-σχόλ. Α.Γ. Παπαγεωργίου, ανάτ. από το περ. *Παρνασσός* 1., αρ. 1 (Αθ., 1968), όπου ο μεταφραστής (σ. 3 σημ.) σημειώνει και προηγούμενες μορφές των δημοσιευμάτων αναφοράς μας.

7 L. Augliera, *In margine alla fortuna greca di Dante* (Padova: Università di Padova <Istituto di studi bizantini e neogreci: Quaderni, 6>, 1972).

8 A. Di Benedetto, *Dante nell'ottocento*

greco: Alcune traduzioni ancora sconosciute (Catania: Università di Catania <Studi di filologia bizantina, 3: Quaderni del Sicularum Gymnasium, 15>, 1985).

9 Φ. Κισκήρα-Καζαντζή, *Θεία Κωμωδία: Δώδεκα Αθησαύριστες Μεταφράσεις* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2000).

10 Πρβ. Thémis Siarkaras-Pitsillidès [επιμ.] / Humbert Pernot [συνεργ.], *Le Pétrarquisme en Chypre: Poèmes d'amour en dialecte chypriote d'après un manuscrit du XVIe siècle...* (Paris/Athènes: Société d'édition Les Belles Lettres <Collection Connaissance de la Grèce>, 1975), που έχει εντοπίσει ανάμεσά τους και τις πρώτες αποδόσεις πετράρχικων σονέτων στη γλώσσα μας (υπ' αρ. 5, 13, 15, 26, 131 και 136). Πρβ. ωστόσο στον D.C. Hesseling, *ό.π.*, σσ. 7-10, σχόλια για μιαν αναγωγή του μπεργαδικού *Απόκοπον* (έκδ. 1519) στο *Καθαρτήριο*. Για λόγους ποιότητας τουλάχιστον, παρακάμπτεται η επίσης πρώιμη ανώνυμη διασκευή ολόκληρης της *Θησιδίας* (*Teseida*, σύνθ. 1340-41) του Βοκάκιου (*Θησιός Γάμοι και της Εμηλίας*, Βενετία 1529), καθώς και οι διάφορες επιδράσεις που ανιχνεύονται από μακριά σε άλλα νεοελληνικά κείμενα (πρβ. όμως σχετικά *ό.π.*, σσ. 5-6).

11 Ο D.C. Hesseling, *ό.π.*, σσ. 10-12, αποδίδει αυτή την καθυστέρηση – γενικότερα έναντι της ιταλικής γραμματείας – σε λόγους δογματικούς (ξενισμός από το ρωμαιοκαθολικό δόγμα)· ο Γ. Σπαταλάς, «Μορφή της “Θείας Κωμωδίας”»: *Νέα Εστία* [αφιέρωμα], *ό.π.*, σσ. 11-14, στο εντελώς εθνικά περιορισμένο ενδιαφέρον πολλών επεισοδίων του έργου. Ο Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σσ. 146-47, σημειώνει απλά: «Η ποίησις δεν ανθεί συνήθως εις δούλους λαούς».

12 Το δεύτερο εξ αυτών λανθάνει. Βλ. στην 3η ενότητα του Πίν. 1.

13 Με βάση τον επισυναπτόμενο Πίν. 1, όπου περιλαμβάνονται (1.) ειδήσεις για μεταφράσεις που δεν εκδόθηκαν ποτέ (ενότητα 4), καθώς και (2.) περιπτώσεις παραθεμάτων μέσα σε δημοσιεύματα (ενότητα 3), εφόσον αφήνουν να διαφανεί (λόγω της ποιότητας του κειμένου, π.χ., ή της έκτασης) συστηματικότερη ενασχόληση του συντάκτη με τη μετάφραση.

14 Δύο items αποτελούν προϊόντα συνεργασίας (Διονυσιάδης/Πυλαρινός 1864 και Βουτσινάς/Σταυρόπουλος 1894).

15 Ο περιορισμός της παρούσας εισήγησης στη *Θεία Κωμωδία* προέρχεται από το ειδικότερο ενδιαφέρον της μετάφρασης ενός τόσο εκτενούς και συνάμα απαιτητικού ποιήματος, πράγμα που συνιστά αυτόχρονα καθαρό πρόκριμα στο εσωτερικό κάθε φιλολογικής παράδοσης.

16 Επτά μαζί με τη μετάφραση Λ. Πράσινου, που δεν εξεδόθη σε αυτοτελή τόμο.

17 Λαμβάνεται υπόψη η πρώτη μόνο εμφάνιση κάθε μετάφρασης. Για τις έμμεσες πληροφορίες βλ. Πίν. 1.

18 Γενικά για τον Οικονομείο Διαγωνισμό, που αφορούσε πάντοτε σε μετάφραση, πρβ. Γ. Βαλέτας, «Η Πανεπιστημιακή Κριτική κ' η Επίδρασή της στη Νεοελληνική Ποίηση»: *Νέα Εστία*, τ. 22. (1937), σσ. 1838, 1844.

19 Το 1873 είχαν υποβληθεί τέσσερις μεταφράσεις προς κρίση, δύο έμμετρες και δύο πεζές, όλες στην καθαρεύουσα· από αυτές τυπώθηκε (ολοκληρωμένη το 1881) μόνο εκείνη του Γ.Ε. Αντωνιάδη. Το 1874 στα αιτούμενα της συμμετοχής, που προηγουμένως προέβλεπαν μόνο την *Κόλαση*, προστέθηκε και το *Καθαρήριο*. Τα μέλη της κριτικής επιτροπής (Στέφανος Κουμανούδης, Ευθύμιος Καστόργης κ.ά.) ανα-

νεώθηκαν την επόμενη χρονιά, αλλά εισηγητής παρέμεινε ο Θ. Αφεντούλης.

20 Πρβ. Γεώργιος Αλυσανδράτος, «Επίμετρο: Παναγιώτης Βεργωτής (1842-1916)»: Γεώργιος Χορτάσης, *Κατζούρμπος: Κωμωδία*, επιμ. Λίνος Πολίτης (Ηράκλειον Κρήτης: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών <Κρητικόν Θέατρον, 1>, 1964), σσ. ρή-ριστ'.

21 Οι έπαινοι συνεχίστηκαν, αλλά για τους ως τότε πρβ. Π. Βεργωτής, *Τα Παραδείσια της Κολάσεως* (Αργοστόλι: τυπ. «Η Ηχώ», 1882), σσ. 12-33.

22 Απάντηση σ' αυτό: Ιωάννης Ραζής, *Τα Παραδείνια του Κυρ. Π. Βεργωτή* (Κεφαλληνία: τυπ. «Η Ηχώ», 1882)· για το όλο ζήτημα Γ. Αλυσανδράτος, «Ο Παναγιώτης Βεργωτής και η “Κόλαση” του Δάντη»: *Νέα Εστία* [αφιέρωμα], ό.π., σσ. 115-26.

23 Α. Γιαλούρης, «Το Πέμπτο Τραγούδι της *Κόλασης* του Δάντε»: *Ο Λόγος* [Κωνσταντινούπολη] 2. (Δεκ. 1919), σσ. 49-61· Γ. Σπαταλάς, «Για τον κ. Αντ. Γιαλούρη»: *Μαύρος Γάτος* (Ιαν. 1920), σσ. 125-28.

24 Α. Γιαλούρης, «Απαντήσεις»: *Ο Λόγος* 2. (Απρ. 1920), σσ. 238-43· Γ. Σπαταλάς, γενικά για τις δαντικές μεταφράσεις: *Ο Νουμάς* (Μάιος-Ιούν. 1923), σσ. 386-90, 450-55.

25 Πρβ. σχετ. Γιώργος Κ. Κατοσίμπας: *Βιβλιογραφία Ν. Καζαντζάκη*, τ. 1. (Αθ., 1958), αρρ. 900...

26 Β. Μέξας, «Ο Δάντης στη Γλώσσα μας»: *Μηνιαίος Νέος Κόσμος* (Φεβρ. 1935), σσ. 232-36, με συγκριτικές παρατηρήσεις και για προηγούμενες ελληνικές μεταφράσεις της *Θείας Κωμωδίας*.

27 Λ. Αλεξίου, Βιβλιοκρισία: *Το Κάστρο* [Ηράκλειο], αρ. 6 (Ιούν. 1937), σσ. 11-50. Το αστείο είναι, όπως έχει άλλωστε παρατηρηθεί ευρέως, ότι ο αυστηρότατος κρι-

τής είχε δώσει στη δημοσιότητα, μετά την κυκλοφόρηση του κρινόμενου έργου, δείγματα της δικής του αντίληψης για τη μετάφραση της *Θείας Κωμωδίας* (1934-1937) σε «άπταιστο καζαντζακικό ιδίωμα».

28 Ν. Καζαντζάκης, *ό.π.*, σσ. 1-10.

29 Πρβ. Φ. Κισκήρα-Καζαντζή, *ό.π.*, σσ. 12-13.

30 Πρβ. σχετ. Φαίδων Μπουμπουλίδης, *Αι υπό των Επτανησίων Νεοελληνικαί Μεταφράσεις Κλασικών Συγγραφέων* (Αθ., 1964)· Ευριπίδης Γαραντούδης, «Στοιχεία για τη Θεωρία των Επτανησιακών Ποιητικών Μεταφράσεων»: *Ιταλοελληνικά* [Naroli] (1991-1993), σσ. 97-114.

31 Πρβ. Κ. Παλαμάς, «Ζουφρές» (1906): *Ιδ., Άπαντα*, τ. 6. (Αθ.: Μπίρης/Γκοβόστης, 1964), σσ. 451 κ.ε.

32 Πρβ., γενικά για την περίπτωση του, Σμαράγδα Μοστράτου, *Λύσανδρος Πράσινος (1888-1936): Πεζογράφος-Ποιητής-Βιογράφος* (Αθ., 1989).

33 *Νέα Ζωή* (Αθ.: εκδ. του Εικοστού Πρώτου, 1996)· *Η Ευλωτία της Κοινής Γλώσσας* (Κέρκυρα: Απόστροφος, 2000).

34 *Η Νέα Ζωή (La Vita Nuova)*, μτφρ. Γιάννης Κλ. Ζερβός (Αθ.: εκδ. Δημητρίου Δημητράκου, 1944)· *Vita Nuova (Νέα Ζωή)*, μτφρ. Χρήστος Τσαπάλας (Αθ. 1948) – αυτή με μόνο τα ποιήματα, μαζί με τις πρόζες της αρχής και του τέλους.

35 Αθ.: Μπάϋρον, *χ.χ.*

36 Και το γνωρίζει αυτό ο μεταφραστής· πρβ. την Εισαγωγή του στον 1. τ., σ. 29.

37 *Ρουμπαιά: Τετράστιχα* (Αθ.: Δόμος, 1995). Η μεταφραστική του δραστηριότητα προσανατολίστηκε έκτοτε στενότερα στην ιταλική λογοτεχνία.

38 Δάντου Αλιγιέρου, *Της Θείας Κωμωδίας Αποσπάσματα...*, ανάτ. από το περ. *Αθήναιον*, τ. 3. (1874), σσ. 566-94 (Αθ., 1875): αρχικά αυτοτελής, αλλά δειγματο-

ληπτική, έκδοση του βραβευμένου κειμένου στον φιλολογικό διαγωνισμό που είχε προκηρυχθεί για μετάφραση της δαντικής *Κόλασης* στην ελληνική, από τον Δ.Α. Οικονόμου (1873) – για τη σχετική διαμάχη πρβ. Κ. Παλαμάς, «Οι Μεταφρασταί...»: *αντ.*· Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σσ. 153 κ.ε.· F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 9-11· Γ. Αλισανδράτος, «Ο Παναγιώτης Βεργωτής...»: *ό.π.*, σσ. 115-19. Η μετάφραση βραβεύτηκε τελικά στον Οικονομείο Διαγωνισμό του 1874 με βάση τις δύο πρώτες ενότητες της *Θείας Κωμωδίας* πλήρεις.

39 Δάντου Αλιγιέρου, *Θεία Κωμωδία: Μετάφρασις Έμμετρος [...] Βραβευθείσα εν τω Οικονομείω Αγώνι* (Αθ., 1881).

40 Οι τίτλοι: Δάντου, *Ο Άδης· Το Καθατήριον· Ο Παράδεισος*. Πρβ. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σ. 156· F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 11-12.

41 Πρβ. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σ. 158. Ο Φ. Γιοφύλλης, *ό.π.*, σσ. 21-23, κάνει λόγο και για μια τρίτομη έκδοση του κειμένου (±1895) που αποδίδεται στον πρώτο μόνο από τους μεταφραστές· ο F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 14-15, την ταύτισε με ακέφαλο αντίτυπο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης προερχόμενο από το Τυπ. Π. Ζαννουδάκη στην Κέρκυρα. Πρόκειται πάντως για τη μετάφραση που κυκλοφορήθηκε από τις εκδ. Ι.Ν. Σιδέρη το 1923 με πρόλ. Κωστή Παλαμά (3 άρθρα με υπογρ. W από την εφ. *Εμπρός*, του 1921) και με λαϊκή εικονογράφηση εμπνεόμενη από τον Gustave Doré, μετάφραση η οποία ανατυπώθηκε αρκετές φορές αργότερα από άλλους εκδότες (ο F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 18 και 43, τη συγχέει με μιαν αλλοιωμένη έκδ. εκείνης του Καιροφύλα), δεν παρουσιάζει όμως τις κειμενικές διαφοροποιήσεις που δείχνει το παράθ. στον Γιοφύλλη, σ. 23.

42 Επανεκδ. του συνόλου Αθ.: I.N. Σιδέρης, ²1943. Πρβ. F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 18-19· Φ. Γιοφύλλης, *ό.π.*, σ. 23.

43 Προηγήθηκαν δημοσιεύσεις μεμονωμένων ασμάτων στο περ. *Ο Κύκλος* [Αθ.] 1. (1932), σσ. 145-54, και 2. (1933), σσ. 304-307. Ανάπλ. σε 3 ττ. (Αθ.: «Δίφρος», ²1954-1955) και κατόπιν σε 1 τ. (Αθ.: εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, ³1962). Πρβ. F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 20-23.

44 Πρβ. *ό.π.*, σ. 25.

45 Ο μεταφραστής συνέχισε να επεξεργάζεται το κείμενο, δημοσιεύοντας αναπλάσεις τού 5. Άσματος σε όλο και πιο στρωτή δημοτική: *Κόλασι* του Ντάντε: Ραψωδία Ε' (Αργουσόλι: Τύπ. Προόδου, 1875)· περ. *Παρεθενών* [Αθ.], αρ. 10 και 11 (1878)· Ιδ., *Τα Παραδείσια...*, *ό.π.*, σσ. 7-11· στο *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1913), σσ. 73-77 – αλλά και του 3. Άσματος, στο *Επτανησιακόν Ημερολόγιον* (1913), σσ. 331-36. Πρβ. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σσ. 148-53· F.M. Pontani, *ό.π.*, σ. 9 σημ.

46 Πρβ. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σσ. 150-53.

47 Α.Ρ. Ραγκαβής, *Άπαντα*, τ. 12. (Αθ., 1885), σσ. 3-220 (οι σσ. 181-220 με σχόλια)· αποσπασματική αρχικά (άσματα 1.-4.) στο περ. *Ο Κόσμος* [Κωνσταντινούπολη], αρρ. 12 (1882) και 24, 25, 26 (1883) – πρβ. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σσ. 156-57· F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 12-13· επισήμανση των πρώτων δημοσιεύσεων Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Λογοτεχνικές Μεταφράσεις του Μείζονος Ελληνισμού: Μικρασία-Κύπρος-Αίγυπτος, 1880-1930* (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998)· πρβ. και Φ. Κισκήρα-Καζαντζή, *ό.π.*, σ. 12.

48 Πρβ. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σσ. 157-58· F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 15-16. Οι πρώτες δημοσιεύσεις της μετάφρασης αυτής ανάγονται στα 1905, με αρχή τα άσματα του Ουγολίνου, *Ο Νουμάς* 3. (12 Θερι-

στή), σσ. 1-2, και το 1. της *Κόλασης*, *ό.π.* (14 Θεριστή), σσ. 1-2.

49 Αποσπασματική η πρώτη έκδοση: *Πέντε Τραγούδια από τον Παράδεισο του Ντάντε* (Αθ., 1932). Κατόπιν από την ίδια ενότητα του έργου και τα άσματα 33 (*Ελληνική Δημιουργία*, 15 Αυγ. 1949, σσ. 325-28) και 30 (*Φιλολογική Προτοχρονιά*, Αθ., 1956, σσ. 275-77). Πρβ. F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 23-25.

50 Dante Alighieri, *Η Κόλαση...* (Αθ., 1953). Πρβ. F.M. Pontani, *αντ.*

51 Η ένδειξη «μ» δηλώνει μερική, τμηματική απόδοση.

52 Ντάντε, *Θεία Κωμωδία (Κόλαση): Έμμετρη Επανεγγραφή και Σχόλια...*, εικ. Gustave Doré (Αθ.: Αιγόκερως <Παγκόσμια Ποίηση>, ³2000) – δεν κατόρθωσα να δω κάποια από τις προηγούμενες δύο εκδόσεις του έργου, που φέρει τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας (copyright) χρονολογημένα 1986-2000.

53 Μνεία Κ. Καιροφύλα, *ό.π.*, σσ. 147-48, με βάση τον Émile Legrand, *Bibliographie ionienne: Description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs des Sept-Îles ou concernant ces îles du quinzième siècle à l'année 1900*, συμπλ.-επιμ. Hubert Pernot, 2 ττ. (Paris <Publications de l'École des Langues Orientales Vivantes, σειρά. 5., αρ. 6-7>, 1910). Το τομίδιο έχει συντεθεί με τεύχη μεταφράσεων και από άλλα κείμενα της ιταλικής λογοτεχνίας με ξεχωριστές σελίδες τίτλων, σε μίαν από τις οποίες δίδεται πάντως η χρονολογία 1841.

54 Πρβ. Φ. Κισκήρα-Καζαντζή, *ό.π.*, σ. 15 σημ.

55 Μνεία Κ. Καιροφύλα, *ό.π.*, σ. 148. Δεν έχει, επίσης, εντοπιστεί αντίτυπο.

56 Τη συμπερίληψη αποσπασμάτων από την ποίηση του Δάντη προεξοφλεί ο F.M. Pontani, *Fortuna...*, *ό.π.*, σ. 7.

- 57** Επισήμανση του μεταφραστή από την Φ. Κισκήρα-Καζαντζή, *ό.π.*, σ. 21.
- 58** Ανακοίνωση L. Augliera, *ό.π.*
- 59** Πρβ. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σ. 160.
- 60** Ανακοίνωση Φ. Κισκήρα-Καζαντζή, *ό.π.*
- 61** Πρβ. Κ. Καιροφύλας, *αντ.*
- 62** Υπόδειξη Γιώργου Κεντρωτή.
- 63** Ανακοίνωση Φ. Κισκήρα-Καζαντζή, *ό.π.*
- 64** Ανακοίνωση *ό.π.*
- 65** Ανακοίνωση A. Di Benedetto, *ό.π.*
- 66** Του 1882, ανακοίνωση της A. Di Benedetto, *ό.π.* του 1883, επισήμανση Γ. Κεντρωτή.
- 67** Του 1882 και του 1892, ανακοίνωση της A. Di Benedetto, *ό.π.* του 1887, ανακοίνωση της Φ. Κισκήρα-Καζαντζή, *ό.π.*
- 68** Ανακοίνωση L. Augliera, *ό.π.*
- 69** Πρβ. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σ. 160. Η μετάφραση είναι εργασία του 1879· πρβ. το κείμενο *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*, Β': *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ.-επιμ. Γ.Π. Σαββίδης / Ελένη Τσαντσάνογλου (Αθ.: Ίκαρος, 1982), σσ. 289-92, και σχετ. σημ. σ. 491.
- 70** Πρβ. F.M. Pontani, *ό.π.*, σ. 15.
- 71** Κατόπιν στην ποιητική του συλλογή *Ώρες* (Αθ., 1903) - *Ιδ.*, *Άπαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, τ. 1. (Αθ.: Alvin Redman, 1964), σ. 422.
- 72** Επισήμανση του Λ. Παπαλεοντίου, *ό.π.* - πρβ. Φ. Κισκήρα-Καζαντζή, *ό.π.*, σ. 10.
- 73** Πρβ. F.M. Pontani, *ό.π.*, σ. 15.
- 74** Πρβ. *ό.π.*, σ. 16.
- 75** Πρβ. *αντ.*
- 76** Πρβ. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σ. 157· F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 16-17.
- 77** Πρβ. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σσ. 160-61· F.M. Pontani, *ό.π.*, σ. 18.
- 78** Επισήμανση του Λ. Παπαλεοντίου, *ό.π.* - πρβ. Φ. Κισκήρα-Καζαντζή, *αντ.*
- 79** Εργασία του 1884-1885. Πρβ. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σ. 161· F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 13-14.
- 80** Και επανέκδ. με επιμ. Στέφανου Πάργα (Αλεξάντεια: Βιβλ. και Εκδ. των *Γραμμάτων*, ²1922/1923 - ανατ. με εισαγ. Πάνου Θ. Ηλιάδη, Αθ.: εκδ. Μαρή, ³1967), σ. 86.
- 81** Πρβ. Κ. Καιροφύλας, *αντ.*
- 82** Πρβ. F.M. Pontani, *ό.π.*, σ. 19. Η πλήρης μετάφραση της *Κόλασης* θα δικαιολογούσε, υπό πρίσμα περισσότερο γραμματολογικό και λιγότερο βιβλιοθηκονομικό, ένταξη του δημοσιεύματος στη δεύτερη κατηγορία της παρούσας αναγραφής.
- 83** Το κείμενο περιλήφθηκε στη συλλογή του *Γιές και Δάρνες* (Αθ., 1923), σσ. 58-61, και κατόπιν στη συγκεντρωτική έκδ. μεταφράσεων του *Αιθοδόσμη από τη Ρώμη και την Ιταλία* (Αθ.: Ι.Ν. Σιδέρης, χ.χ.), σσ. 11-16. Πρβ. F.M. Pontani, *αντ.*
- 84** Πρβ. *ό.π.*, σσ. 19-20.
- 85** Παράθ. στο άρθρο της «*Η Κόλαση του Δάντη και οι Ζηλιάρηδες*».
- 86** Αποσπασματική πρώτη δημοσίευση· πλήρης στα *Άπαντά* του, επιμ. Γ. Βαλέτας (Αθ.: εκδ. Πηγής <Νεοελληνική Βιβλιοθήκη>, 1951). Πρβ. F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 17-18. Η μετάφραση είναι εργασία του 1909.
- 87** Ανακοίνωση Φ. Κισκήρα-Καζαντζή, *ό.π.*
- 88** Πρβ. F.M. Pontani, *ό.π.*, σ. 21, με βάση νεκρολογία του Μηνά Δημάκη στη *Νέα Εστία* (1 Οκτ. 1964), σ. 1430.
- 89** Πρβ. F.M. Pontani, *ό.π.*, σ. 54.
- 90** Παράθ. στο μελέτημα «*Ντάντε και Βεατρίκη*», κατόπιν και αυτοτελώς: *Νύχτες με το Ντάντε* (Αθ., 1964)· πρβ. *ό.π.*, σσ. 45-46.
- 91** Παράθ. στο ίδιο μελέτημα «*Ντάντε και Βεατρίκη*»· πρβ. F.M. Pontani, *αντ.*
- 92** Πρβ. *ό.π.*, σ. 25.
- 93** Πρβ. *ό.π.*, σ. 25. Κατόπιν στη συγκε-

ντρωτική έκδ. του μεταφραστή *Υψηλή Ποίηση...* (Αθ.: Διογένης <Ξένη Ποίηση>, 1983), σσ. 9-17.

94 Αναδημ. το ίδιο έτος στα *Χρονικά Αισθητικής* 2.· πρβ. F.M. Pontani, *ό.π.*, σσ. 47-49.

95 Πρβ. *ό.π.*, σ. 49.

96 Και στα δύο βιβλία *Επίμετρα*: σσ., αντίστοιχα, 71 κ.ε. και 109 κ.ε. (όπου και προλογικό σημείωμα).

97 Αυτή και οι επόμενες δύο ανώνυμες μεταφράσεις είναι οι υποβληθείσες το 1873 στον Οικονόμειο Διαγωνισμό, ό-

που βραβεύτηκε εκείνη του Γ.Ε. Αντωνιάδη. Θα πρέπει να κάλυπταν τουλάχιστον μία ολόκληρη ενότητα από τη *Θεία Κωμωδία*, σύμφωνα με τους όρους του διαγωνισμού.

98 Πληροφορία του Ηλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. 1. (Αθ., 1904), σ. 717, από τα απομνημονεύματα του Λασκαράτου και από ιδιόχειρο σημείωμα πάνω στο εξώφυλλο του αυτογράφου της μετάφρασής του – πρβ. Κ. Καιροφύλας, *ό.π.*, σ. 159· F.M. Pontani, *ό.π.*, σ. 18.

S U M M A R Y

D. ARMAOS: Greek Translations of *Divine Comedy*

This paper summarises the findings of the bibliographical research into the translatory fortune of Dante's *Divine Comedy* in Greek, containing up to date relative information. We have 55 translations (90% in verse) – only 5 of which include the whole text, and 6 the *Inferno*. On the basis of the research, an increase in the interest in the work is noticed in 1870's and 1880's (mostly through the Eptanesians' familiarity with the Italian culture); this rekindled at the beginning of 20th century (with a gradual decline until the post World War II period) and it renewed (chiefly under the influence of modernist poets) from 1980 up to now. After some comments on the objectives and the achievements of the most representative translations, it is concluded that the one by Nikos Kazantzakis (¹1934, ²1954-1955) remains the best of the available complete translations. It is also suggested that a full edition of a *Divine Comedy's* prose version, including a rich commentary, should be produced in Greek, apart from the noteworthy contemporary efforts of the «poema sacro»'s versified translations.